

ЭКСПЛИКАЦИЯ СЕМАНТИЧНЫХ УЛАСЦІВАСЦЕЙ УЛАСНЫХ ІМЁНАЎ У МАСТАЦКІХ ТВОРАХ

Уласныя імёны ў адрыве ад сваіх носбітаў не маюць канкрэтнага лексічнага значэння, таму яны адсутнічаюць у тлумачальных слоўніках. У спецыяльнай літаратуры і даведніках гэтыя імёны разглядаюцца з пункту гледжання іх паходжання, зоны распаўсюджвання, нацыянальных традыцый, частаты ўжывання і г.д., але толькі не з пазіцыі іх індывідуальнай семантыкі, як гэта назіраецца пры характарыстыцы звычайных знамянальных слоў, важнейшай уласцінасцю якой служыць менавіта лексічнае значэнне. Аднак пры сваім моўным ужыванні, у прыватнасці ў мастацкіх творах, імя выступае ў якасці абазначэння канкрэтнага чалавека і пачынае паводзіць сябе як звычайнае слова, рэалізуе ў тэксце разнастайныя якасці носбіта імені, або свае семантычныя ўласцінасці.

Пры стварэнні вобраза героя пісьменнікі вылучаюць тыя ці іншыя прыметы дзейнасці чалавека. Назвы такіх прымет у тэксце звычайна прадстаўлены дзеясловамі ў іх спалучэннях з уласнымі імёнамі. Але вывучаць спалучальнасць імёнаў з усімі асобнымі дзеясловамі не ўяўляецца рацыянальнай, ды і магчымай справай з-за вялікай колькасці і разнастайнасці апошніх, таму мэтазгодна разглядаць дзеясловы ў межах канкрэтных лексіка-семантычных груп, праз якія працяўляюцца ўжо не канкрэтныя прыметы, а абагульненыя семантычныя якасці тых імёнаў, што спалучаюцца з гэтымі лексіка-семантычнымі групамі дзеясловаў.

Размеркаванне дзеясловаў па лексіка-семантычных групамі мае ўжо сваю лінгвістычную традыцыю. Пры класіфікацыі дзеяслоўнай лексікі ў семантычным аспекце выкарыстоўваюцца галоўным чынам тры прынцыпы: парадыгматычны, сінтагматычны і тэматычны. Па парадыгматычнаму прынцыпу семантычныя класы дзеясловаў вызначаюцца тыпамі тых сітуацый, што яны мадэліруюць¹. Сінтагматычны прынцып класіфікацыі дзеясловаў грунтуецца на ўліку колькасці і якасці дзеяслоўных валентнасцей².

Размеркаванне дзеясловаў на групы па тэматычнаму прынцыпу апіраецца на лінгвістычныя традыцыі, інтуіцыю даследчыкаў, іх веды аб рэчаіснасці, г.зн. на экстралінгвістычныя фактары³.

На аснове назапашанага ў мовазнаўстве вопыту семантычнай класіфікацыі дзеясловаў мы вылучаем у сабраным нам матэрыяле наступныя групы слоў: дзеясловы існавання (*жыць, быць, чакаць* і да т.п.), дзеясловы мыслення (*ведаць, разважаць, думаць* і да т.п.), дзеясловы маўлення (*казаць, адказваць, пытацца* і да т.п.), дзеясловы пачуццяў (*кахаць, ненавідзець, падабацца* і да т.п.), дзеясловы руху (*ісці, ехаць, бегчы* і да т.п.), дзеясловы стварэння (*зрабіць, напісаць, стварыць* і да т.п.), дзеясловы разбурэння (*забіць, разбіць, разарваць* і да т.п.), дзеясловы змены стану (*адчыніць, легчы, кінуць* і да т.п.), дзеясловы кантактавання (*абдымаць, пацалаваць, дакрануцца* і да т.п.), дзеясловы ўспрымання (*убачыць, дыхаць, чуць* і да т.п.).

Зыходным эмпірычным матэрыялам дзеяслоўнай лексікі паслужылі буйнейшыя творы рускай ("Братыя Карамазовы" Ф.М.Дастаеўскага), беларускай ("Каласы пад сярпом тваім" У.Караткевіча) і польскай ("Крыжакі" Г.Сянкевіча) літаратуры.

З тэкстаў пералічаных твораў спосабам суцэльнай выбаркі выпісаны ўсе дзеясловы ў спалучэнні з імёнамі галоўных герояў.

Разгледжаныя тэксты аказаліся неаднолькавымі па аб'ёму, і гэта адбілася на колькасці выбраных з іх словазлучэнняў. Так, у рамане Ф.М.Дастаеўскага зафіксавана 14185 спалучэнняў найбольш частотных імёнаў асоб з дзеясловамі, у рамане У.Караткевіча – 7963 спалучэнні і ў рамане Г.Сенкевіча – 11244 дзеясловаўжыванні. Усяго ў абследаваных тэкстах адзначана 33392 спалучэнні дзеясловаў з імёнамі галоўных герояў.

Калі чалавека вызначыць як істоту, якая можа размаўляць, думаць і адчуваць, то ў спалучальнасці ўласнага імені павінны часта ўжывацца адпаведна дзеясловы маўлення, мыслення і пачуццяў.

У выніку лінгвістычнага аналізу атрыманага моўнага матэрыялу выявілася, што самымі ўжывальнымі з'яўляюцца менавіта дзеясловы ўказаных ты-

паў ва ўсіх гэтых раманах. Так, у рамане Ф.М.Дастаеўскага 6690 пазіцый для слоў дадзенай часціны мовы выпадае на долю дзеясловаў маўлення, мыслення і пачуццяў, у У.Караткевіча – 3855 пазіцый, а ў Г.Сянкевіча – 4940 пазіцый. Інакш кажучы, амаль кожны трэці дзеяслоў (каля 30%) прыпадае на перадачу працэсаў маўлення, мыслення і пачуццяў адпаведных персанажаў разгледжаных твораў.

Найбольшая колькасць зафіксаваных дзеясловаў звязана ва ўсіх трох творах з абазначэннем маўлення (6197 словаўжыванняў або 18,5%). Найбліжэйшай да зазначанага працэнтага паказчыка з’яўляецца колькасць дзеясловаў маўлення ў рамане У.Караткевіча (19,5%). У творы Г.Сянкевіча дзеясловы маўлення з імёнамі асоб спалучаюцца часцей (21%), а ў рамане Ф.М.Дастаеўскага – радзей (15,9%).

Трэба зазначыць, што дзеясловы гэтай групы займаюць першае месца ў спалучэнні з усімі ўласнымі імёнамі герояў раманаў "Крыжаносцы" і "Каласы пад сярпом тваім". У спалучэнні з імёнамі герояў рамана "Браты Карамазавы" яны займаюць другое месца. Як сведчаць лічбы, героі ўсіх трох раманаў любяць паразмаўляць, задаць пытанне. Але, што тычыцца тону размовы, героі Ф.М.Дастаеўскага больш "крычаць": з іх імёнамі часта спалучаюцца дзеясловы *кричатъ* (105), *воскликнуть* (107). У рамане У.Караткевіча дзеяслоў *кричаць* зафіксаваны толькі 22 разы. У рамане "Браты Карамазавы" сустрэліся такія дзеясловы, як *завопил*, *завизжал*, эквіваленты якіх у раманах У.Караткевіча і Г.Сянкевіча адсутнічаюць. Не знойдзем мы ў іх і такіх адпаведнікаў рускіх дзеясловаў, як *мямлитъ*, *прошамкатъ*, *проскрежетать*, што спалучаюцца з імёнамі персанажаў рамана Ф.М.Дастаеўскага. У кожнага героя У.Караткевіча і амаль у кожнага героя Г.Сянкевіча сярод дзеясловаў маўлення мы знойдзем дзеяслоў *спяваць* (польск. *śpiewać*). У рамане "Браты Карамазавы" дзеяслоў *петь* сустрэўся толькі адзін раз у спалучэнні з імем *Смердзякоў*.

5762 словаўжыванні, або 17,2% ад сумы ўсіх дзеясловаў, што спалучаюцца з імёнамі галоўных герояў трох рознамоўных раманаў, састаўляюць дзеясловы пачуццяў. З гэтай працэнтай велічынёй амаль супадае колькасць такіх дзеясловаў у рамане У.Караткевіча (16,5%), а вось у творы Ф.М.Дастаеўскага дзеясловы дадзенай групы з імёнамі асоб спалучаюцца часцей (19,6%), у рамане Г.Сянкевіча – радзей (14,7%).

Дзеясловы пачуццяў стаяць, дарэчы, на першым месцы ў спалучэнні з усімі ўласнымі імёнамі рамана "Браты Карамазавы", апроч *Смердзякова*, які аказаўся найбольш "гаваркім" сярод зазначаных персанажаў, бо самымі частотнымі ў спалучэнні з яго імем сталіся дзеясловы маўлення, а дзеясловы пачуццяў – на другім месцы.

У рамане "Каласы пад сярпом тваім" дзеясловы пачуццяў займаюць другое месца ў спалучэнні з уласнымі імёнамі галоўных герояў. Самай "чуллівай" аказалася Майка Раўбіч, з імем якой, што можна прадбачыць, зыходзячы з характару дзяўчыны, дзеясловы пачуццяў спалучаюцца часцей за ўсё (параўн.: *падабацца*, *радавацца*, *кахаць*, *пакутаваць* і да т.п.); на іх прыпадае каля 21% усіх дзеясловаўжыванняў, што спалучаюцца з яе імем.

У рамане "Крыжаносцы" дзеясловы пачуццяў займаюць таксама другое месца ў спалучэнні з імёнамі ўсіх галоўных герояў. І толькі ў спалучэнні з імем *Юранд* яны стаяць на першым месцы. Г.Сянкевіч стварае вобраз героя пераважна праз характарыстыку яго душэўных якасцей.

Інтэлектуальная дзейнасць герояў рамана рэалізуецца дзеясловамі мыслення, на долю якіх прыпадае 3616 дзеясловаўжыванняў (10,8%) трох абследаваных раманаў. Невялікае адхіленне ад гэтай лічбы адзначаецца ў творах усіх аўтараў: у У.Караткевіча – 12%, у Ф.М.Дастаеўскага – 11,5%, у Г.Сянкевіча – 8,9%. Як сведчаць даследчыкі творчасці Ф.М.Дастаеўскага, для галоўных герояў яго твораў найперш "трэба думку вырашыць"⁴. Менавіта таму не выпадковым з’яўляецца факт, што дзеясловы мыслення ў рамане "Браты Карамазавы" займаюць чацвёртае месца, а ў рамане "Крыжаносцы" толькі сёмае. Яшчэ больш высокае (трэцяе) месца займаюць дзеясловы мыслення ў рамане "Каласы пад сярпом тваім".

Мы можам вылучыць пэўныя ваганні ў спалучэнні асобных уласных імёнаў з дзеясловамі мыслення. Так, у спалучэнні з імем героя рамана

Ф.М.Дастаеўскага *Аляксеем Кармазавым* словы гэтай тэмы знаходзяцца на другім месцы, а з *Фёдарам Паўлавічам* толькі на восьмым; у спалучэнні з іменем *Юры Загорскі* (рамана У.Караткевіча) гэтыя дзеясловы знаходзяцца на сёмым месцы, а ў астатніх герояў – на трэцім; у спалучэнні з іменем *Мацько* (рамана Г.Сянкевіча) дзеясловы мыслення займаюць трэцяе месца, з іменем *Збышко* – шостае, з імёнамі *Ягенка* і *Юранд* – восьмае, а з іменем *Дануся* – дзевятае.

Даволі істотную розніцу ў спалучэнні з дзеясловамі мыслення паміж згаданымі імёнамі можна вытлумачыць неаднолькавай інтэнсіўнасцю праўлення інтэлектуальнай дзейнасці носьбітаў гэтых імёнаў.

І хая, як сведчаць лічбы, героі Ф.М.Дастаеўскага ў 1,5 раза болей "ведаюць", амаль у тры разы болей "разумеюць", чым героі У.Караткевіча і Г.Сянкевіча, яны "хлусяць" у чатыры разы часцей за герояў Караткевіча і ў 16 разоў часцей, чым героі Сянкевіча.

Знешняй уласцівасцю персанажаў з'яўляюцца іх розныя перамяшчэнні, што выражаецца дзеясловамі руху. На долю дзеясловаў руху прыпадае 3831 словаўжыванне (11,4%), выпісанае з трох разгледжаных раманаў. Як падкрэслівае М.Бахцін, для твораў Ф.М.Дастаеўскага характэрна "катастрафічная хуткасць дзеяння", "віхравы рух", "дынаміка"⁵. Таму ў раманах "Браты Кармазавы" дзеясловы руху займаюць трэцяе месца (1848 дзеясловаўжыванняў, або 13%), у раманах "Каласы пад сярпом тваім" – шостае месца (803 словаўжыванняў, або 10%), а ў раманах "Крыжаносцы" – чацвёртае месца (1180 словаўжыванняў, або 10,4%).

Найменшая колькасць дзеясловаў руху сустракаецца ў спалучэнні з імёнамі найстарэйшых персанажаў. У раманах "Каласы пад сярпом тваім" словы гэтай тэмы ў спалучэнні з іменем *Данілы Загорскага* стаяць на сёмым месцы, а з іменем *Майкі Раўбіч* на чацвёртым, г.зн. розніца ў тры пазіцыі. У раманах "Крыжаносцы" дзеясловы руху ў спалучэнні з іменем сталага *Юранда* займаюць шостае месца, а ў спалучэнні з іменем маладой *Ягенкі* – трэцяе, г.зн. розніца ў тры пазіцыі. У сувязі з іменем самага старэйшага героя рамана "Браты Кармазавы" *Фёдара Паўлавіча* дзеясловы руху знаходзяцца на шостым месцы, а ў спалучэнні з імёнамі яго сыноў *Іванам* і *Дзмітрыем* – на трэцім, г.зн. розніца ў тры пазіцыі.

Адносна малачастотныя словы такіх лексіка-семантычных груп, як дзеясловы стану, стварэння і разбурэння, знаходзяцца ў спалучэнні з усімі імёнамі разгледжаных твораў на апошніх пазіцыях. Але і тут ёсць свае выключэнні.

Так, у раманах Г.Сянкевіча ў спалучэнні з іменем *Дануся* дзеясловы стану займаюць першае месца, а дзеясловы разбурэння – восьмае. Найбольшая колькасць дзеясловаў разбурэння сустракаецца ў спалучэнні з іменем грознага воіна *Юранда* (4,7%), амаль у тры разы больш, чым, напрыклад, з іменем *Мацько* (1,5%).

Такім чынам, улік лексічнай спалучальнасці імені ў тэкстах дае магчымасць не толькі апісваць яго семантычныя ўласцівасці, але і характарызаваць канкрэтныя моўныя даныя якасці носьбітаў гэтых імёнаў або герояў мастацкіх твораў.

Нягледзячы на розніцу ў колькасным складзе асобных тэматычных груп дзеясловаў, у творах "Браты Кармазавы" Ф.М.Дастаеўскага, "Каласы пад сярпом тваім" У.Караткевіча і "Крыжаносцы" Г.Сянкевіча назіраецца значна больш падабенства ў спалучэнні імёнаў асоб з групамі дзеясловаў, чым розніцы, г.зн. увагуле чалавек характарызуецца рознымі пісьменнікамі пераважна праз аднолькавыя дзеянні. Аднак інтэнсіўнасць выканання асобных дзеянняў у персанажаў розных аўтараў мае некаторыя разыходжанні, якія і складаюць, з лінгвістычнага пункту гледжання, спецыфіку аўтарскай характарыстыкі чалавека.

¹ Гл.: Сильницкий Г. Г. // Проблемы структурной лингвистики. М., 1973.

² Гл.: Апресян Ю. Д. Экспериментальное исследование семантики русского глагола. М., 1967.

³ Гл.: Васильев Л. М. Семантика русского глагола. М., 1981.

⁴ Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского. М., 1979. С. 99–100.

⁵ Там жа. С. 34.